

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri, tarixçi

Bilgə Tonyukuk Boyla Bağa Tarxan İkinci Göytürk xaqanlığında fəaliyyətdə olmuş dövlət xadimidir. Aşide ailəsindəndir. Aşide sülaləsi Göytürk xaqanlığının aparıcı sülalələrindən biri idi. Tonyukuk Göytürk Xaqanlığı yabqusudu. 646-cı ildə Tabqaç dövlətində doğulmuş, 726-cı ildə vəfat etmişdir. Dörd xaqana xidmət etmiş Tonyukuk həmçinin Tonyukuk abidəsinin müəllifidir. İltəriş xaqan, İnel xaqan, Qapağan xaqan və Bilgə xaqanın yabqusu, baş vəziri və məclis rəisi (ayğuçu) olmuşdur.

680- ci ildə Aşina ailəsindən Göytürk başbuğu Qutluq istiqlal müstəqillik üçün gizli bir cəmiyyət qurub, az bir müddətdə beş min nəfər ətrafına yığa bildi. Bunların arasında böyük siyasət adamı Tonyukuk da vardı. Qutluq Çinin şimalında Yun-çu əyalətinə hücum edib çoxlu qənimət ələ keçirdi. Sonra Türklərin müqəddəs mərkəzi olan Ötükənə hücum etdi. Bu zaman bu bölgənin oğuzları kidanlar və çinlilərlə birləşib Göytürlərə qarşı gəldilər. Lakin məğlub oldular (682). Qutluq Ötükənə alıb xaqan elan edildi və İltəriş (el və dövlət yığan) ünvanı aldı. Bu zaman Qutluğun qardaşı Qapqanşad (naib əs-səltənə) vəliəhd və Tonyukuk da baş vəzir və məclis rəisi (ayğuçu) oldu. Ordu və siyasət onun öhdəsinə buraxıldı. Sonra azuqə, paltar və at gətirmək üçün Çinə hücum etdilər və Pekin ilə Qaansu arasındakı şəhərləri aldılar. Çin ordusunu məğlub edib dağıtdılar. Tonyukuk ilk fikri Çində dağınıq halda yaşayan Türkləri ana vətən Ötükənə çəkmək, Türk ölkəsində hərbi və iqtisadi gücü artırmaq, bütün Asiya Türklərini bir dövlətdə birləşdirmək idi. Buna əngəl olmaq istəyən Çinə bu fürsət verilməyəcəkdi. Bütün Türklər birləşdiyi zaman onları nə Çin, nə də başqa dövlət məğlub edə bilməzdi.

İltəriş dəfələrlə kidanlarla və oğuzlarla savaşıdı, onları özünə tabe etdi və 692- ci ildə Ötükəndə Göytürk bayrağı altında oldu. İltərişin iki oğlu- Bilgə 8 yaşında və Kültigin yeddi yaşında idilər. Onun üçün qardaşı Qapqan (37 yaşında) xaqan oldu. Tonyukuk da baş vəzir və məclis rəisi (ayğuçu) vəzifəsində qaldı. Qapqan sonra Yenisey çayı ətrafındakı qırğızlara hücum edib onları təslim etdirdi.

Göytürk ordusunun qərb cənabı Tonyukukun baş komandanlığı və Qapqanın oğlu İnal və Bilgənin iştirakı ilə Altay dağlarından keçib Cunqariyaya girdilər. Bolçuda onoxları təslimə məcbur edib, Talas, Ço Türklərini Göytürlərə tabe etdilər. Bu zaman xaqanlığın qərb hüdudu Fərqaşəyə çatdı.

Türk birliyinin gerçəkləşməsinin qarşısını almağa çalışan Çindən sonra ən böyük

güc kidanlar idi. Qapqan xaqan kidanlarla Çinin arasını vurdu. Kidanların Çini məğlub etmələrindən sonra güclərinin çox artacağını düşündüyü üçün 699-cu ildə hücum keçərək onları çox ağır bir məğlubiyyətə uğratdı. O vaxt Çin taxtına imperatriça Vu oturmuşdu. Qapqan xaqan Çin düşməni kidanları məğlub edərək onları qorumuş olduğunu söylədi və imperatriçadan bunun qarşılığında bu diləklərinin yerinə yetirilməsini istədi: Çin torpaqlarında yaşayan bütün Türklər gözlənilmədən ana vətən Ötükənə göndəriləcəkdir. Çin 3000 ədəd əkin aləti, 1250 ton toxumluq darı 10 min ədəd dəmir verəcəkdir.

gə xan, Kültiginin və Tonyukukun birgə hərəkət etməsi ilə qazanılmışdı.

Bilgə və Kültigin Tonyukukun bütün imkanlarını qiymətləndirərək ən ağıllı taktikalar işlədərək, lazım olanda qohumluq bağlarından faydalana-raq, ya da güc işlədərək bütün Türk boylarını birləşdirdilər. Güclü, böyük dövlətləri, o cümlədən ən böyük və təhlükəli düşmən olan çinliləri baş eydirdilər. Dövlət iqtisadi və hərbi güc baxımından ən yüksək dərəcəsinə çatdırdılar. Orxon kitabələrində görəyimiz kimi mədəniyyət baxımından da çox irəlilədilər. İmperatorluğun sərhədləri şərqdə Sarı dənizə, qərbdə Xəzər dənizine,

Göytürlərin müstəqillik savaşıdan başlayaraq ölüncəyə qədər tam 46 il Türk millətinə xidmət etdi. Ən böyük uğuru Böyük Türk Birliyinin qurulmasıydı və bunu bacardı. Onun üçün günümüzün Qərb tarixçiləri ona "Türklərin Bismarkı" deyirlər. Göytürk xaqanlığının ordusunu, ədliyyəsinə yaradan Tonyukuk ordu və ədliyyəni nizama salaraq Göytürk dövlətini üst zirvəyə daşımışdır. Onun öyüdləri həmişə kürekəni Bilgə xaqan tərəfindən eşidilir və əməl olunurdu. Məsələn, Bilgə xaqan çinliləri təqlid edib, böyük şəhərlərin ətrafına divar çəkmək istədiyi zaman, o mane oldu və dedi ki: "Biz bozkır milləti olmuşuq, müvəf-

qanla evli idi. Tonyukuk abidəsi bu böyük dövlət adamının fikirdüşüncələrini barədə məlumatlar verir. "Öz xanı olmayan Türk xalqı Tabqaç dövlətindən ayrıldı, öz xanı olan xalqa çevrildi, sonra yenidən öz xanını qoyub Tabqaç dövlətinə tabe oldu. Göytanrı belə demişdi: "Mən sənə xan verdim, sən isə öz xalqını qoyub başqasına tabe oldun". Bu tabeçiliyə görə də, söyləmək olar ki, Göytanrı səni cəzalandırdı. Türk xalqı zəiflədi, gücsüzləşdi".

Tonyukuk abidəsində yazılır: "Mən özüm, müdrük Tonyukuk Tabqaç dövləti üçün təbiyə olunmuşam, çünki Türk xalqı Tabqaç dövlətinin tabeliyində idi".

İkinci Göytürk Xaqanlığı baş vəziri Tonyukuk

Çin imperatriçası bu istəkləri qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Türklər ana vətənə göndərildi və başqa şərtlər də yerinə yetirildi. Beləliklə, Tonyukukun Türkləri ana yurdları Ötükənə çəkmək planı dəqiqliklə yerinə yetirildi.

Krımın qərbine, şimalda 46 şimal eni dərəcəsinə və güneydə Keşmirə qədər uzanırdı.

Çin qaynaqlarından öyrəndiyimizə görə 725-ci ildə Çin sarayında imperatorun başçılıq etdiyi bir toplantıda Göytürlər haqqında belə danışı-

fəqiyyətimiz də bunda olmuşdur. Qüvvətli olduğumuz zaman hücum edirik, zəif olduğumuz zaman da bozkırlara geri çəkilibiz. Çinlilər bizim yüz bərabərimizdir, əgər biz şəhərdə mühasirədə qalarsaq, onlar bizi aradan apara bilər". O bö-

İkinci Göytürk dövlətinin qurulmasında, idarəsində, dövlət təşkilatında və ordu quruculuğunda əsas aparıcı sima olan dövlətin özü olan bu dövlət xadimi bütün dövrlərdə diqqətli cəlb edir. Tonyukuk Tənqri dinini gücləndirərək Türk xalqı-

Bilgə (716-734) qardaşı Kültiginin israrı ilə xaqan olduqdan sonra idarəetməni ələ alan iki qardaş bir müddət yüksək məhkəmə üzvü vəzifəsində işləyən, təcürbəli alim və baş vəzirleri Tonyukukun bütün imkanlarından üstün idarəetməsindən yararlandılar. Bu sırada Çin kidanlar və basmillərə Türklərə hücum etmək üçün yardım etdi. Nəticədə Tonyukuk Çinə hücum etməyə məcbur oldu. Çinlilər və basmillər məğlub oldular və Beşbalıq Türklərin əlinə keçdi. Göytürk dövlətinin əski qüdrət və əzəməti bərpa olundu. Bu uğurlar bu üç Türk rəhbəri Bil-

lirdi: "Bu Göytürlərin nə zaman nə edəcəkləri bilinməz. Bilgə xaqan yaxşı bir hökmdardı. O, Türkləri Türklər də onu sevdi. Qardaşı Kültigin hərbi sənətinin böyük ustasıdır və ona qarşı çıxacaq bir qüvvə çətin ki, tapılar. Baş vəzirleri Tonyukuk isə çox ağıllıdır, sözü ötgün, niyyətləri, bicliyi də çoxdur... İndi bu üçü tam fikir birliyi, anlayış birliyi içində birləşmişlər".

Adları və gördükləri işlər kitabələrə yazılacaq, gələcək nəsillərə tanılacaq üç Türk böyüyü həyatda iken dirilik, rahatlıq heç pozulmazdı.

Ulu baş vəzir Tonyukuk

yük komandan və gələcəyi gören siyasət adamı idi. Onun şərəfinə Orxonun şərqində tikilən daş kitabə Türk ədəbiyyatının ən qədim, uzun mətnlərindən biridir. Bu kitabə həm bir tarix qaynağı, həm də ən qədim Türkcənin sadə bir nümunəsidir. 681-726-cı illər Tonyukuk Göytürk dövlətinin baş vəziri və məclis sədri (ayğuçu) olmaqla bu dövlətin yenidən yaranmasında, idarə olunmasında əsas aparıcılardan olmuşdu. Tonyukuk kimi baş vəzir və bilicisi olan xaqanlar yenilməz idi.

Tonyukukun qızı Bügü Xatun (Çince adı Pofu) Bilgə xa-

nı Çin əsilli dinlərdən qoruya bilmişdi. Göytanrı dini Göytürlərin rəsmi milli dini idi. Hələ o dövrlərdə milli dövlət modelinin təməlini atmışdı. Aparılan hərbi əməliyyatlarda şəxsən iştirak etmiş, orduya quruculuğu ilə məşğul olmuş və orduya şəxsən komandanlıq etmişdi. İkinci Göytürk dövlətinin parlamentini toy (məclis) təşkil etmiş şəxsən ona rəhbərlik etmişdi. Tonyukukun ən böyük uğuru Türk boylarını birləşdirərək Turanın bütövlüyünü bərpa etməsi ilə Göytürk xaqan sülaləsini Aşina (Asena dışı qurd) soyunun xaqanlarını zirvələrə daşması idi.